

XIX. YÜZYILDA İSTANBUL'DA MODERN HAYVANAT VE BOTANİK
BAHÇELERİNİN TESİSİ VE EĞİTİMİ
ESTABLISHMENT AND EDUCATION OF MODERN ZOOS AND
BOTANICAL GARDENS IN 19TH CENTURY ISTANBUL

MUHAMMED KÖSE

Dr. Öğr. Üyesi, Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü
Asist. Prof. Dr. Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, Faculty of Science and Letters, Department of History
muhamkose@gmail.com , muhammedkose@erzincan.edu.tr

 <https://orcid.org/0000-0002-2049-5405>

Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi - Journal of Turkish Researches Institute
TAED-66, Eylül - September 2019 Erzurum
ISSN-1300-9052

Makale Türü-Article Types : Araştırma Makalesi-Research Article

Geliş Tarihi-Received Date : 25.05.2019

Kabul Tarihi-Accepted Date : 20.08.2019

Sayfa-Pages : 669-692

 : <http://dx.doi.org/10.14222/Turkiyat4193>

www.turkiyatjournal.com

<http://dergipark.gov.tr/ataunitaed>

This article was checked by

 iThenticate

XIX. YÜZYILDA İSTANBUL'DA MODERN HAYVANAT VE BOTANİK
BAHÇELERİNİN TESİSİ VE EĞİTİMİ*
ESTABLISHMENT AND EDUCATION OF MODERN ZOOS AND
BOTANICAL GARDENS IN 19TH CENTURY ISTANBUL

MUHAMMED KÖSE

Öz

Avrupa'da botanik ve hayvanat ilminde meydana gelen modern gelişmeler çok geçmeden Osmanlı Devleti'ne de sirayet etmiştir. Avrupa'da Rönesans, Reform hareketleri, Aydınlanma Çağı ve Sanayi İnkılabının gerçekleşmesi Avrupa'nın dışarıya açılmasını sağlamış ve her alanda olduğu gibi dünyadaki botanik ve hayvanat türlerine de merak uyanmıştı. Bu meraklarını gidermek isteyen Avrupalı botanikçi ve hayvanat türleri ile uğraşan araştırmacılar Dünya'nın her tarafına dağılmış ve topladıkları bitki ve hayvan türlerini ülkelerine döndüklerine sergilemeye başlamışlardı. Böylelikle Avrupa'da 19. Yüzyılda ciddi sayıda ve oldukça çeşitli bitki ve hayvan türlerini ihtiva eden botanik ve hayvanat bahçeleri inşa edilmişti. Bununla birlikte Avrupa'daki modern okullarda botanik ve hayvanat bölümleri açılmıştı.

Osmanlı Devleti Avrupa'da botanik ve hayvanat alanında meydana gelen bu gelişmelere kayıtsız kalmayarak XIX. yüzyılın ortalarından itibaren modern botanik ve hayvanat ilmine yoğunlaşmıştı. Bu doğrultuda bazı idadi ve sultani mekteplerinde botanik ve hayvanat bölümleri açmış ve birçok mektepte botanik ve hayvanat ile ilgili dersler okutmaya başlamıştı. Ayrıca Nişantaşı'nda bir hayvanat ve botanik bahçesi inşa etmek için girişimlerde bulunmuş; Yıldız sarayında hayvanat ve botanik bahçesi, Topkapı sarayı ve Haydar Paşa Mekteb-i Tıbbiyesi'nde birer botanik bahçesi inşa etmişti. Avrupa'daki botanik ve hayvanat konferanslarına temsilci göndermiş, Avrupa'dan bitki ve hayvan şaşılarını ithal etmişti.

Abstract

The modern advances happening in botanic and zoology science in Europe affected Ottoman Empire, too, soon. The Renaissance, The Reform Movements, Enlightenment Age and Industrial Revolution provided Europe to branch out abroad and arouse curiosity against botanic and zoology sciences in the world just as all the other areas. The European botanic and zoology researchers who had wanted to satisfy their curiosity, spread all around the world and then exhibited the animal and plant species which they collected when they returned their countries. Thus, zoos and botanic gardens which contain in large numbers and quite various species of plants and animals were established in Europe in 19th century. Besides, the zoology and botanic departments were introduced in modern schools in Europe.

Ottoman Empire didn't stay indifferent to these developments in botanic and zoology areas happening in Europe and concentrated on modern botanic and zoology science since the middle of 19th century. Accordingly, they introduced botanic and zoology departments in some military and sultani high schools and started to instruct some lessons about botanic and zoology. Likewise, they attempted to institute a botanic garden and zoo in Nişantaşı; they instituted a zoo and a botanic garden in Yıldız Palace; and a botanic garden in Topkapı Palace and Haydar Pasha Medical Collage. They sent representors to botanic and zoology conferences in Europe, and imported animal and plant vaccines from Europe.

In this study, the developments which happened in botanic and zoology area and

* Bu makale 3-5 Mayıs 2019'da düzenlenen 7. Uluslararası Osmanlı İstanbul'u Sempozyumunda sözlü sunumu yapılan bildirinin genişletilmiş ve gözden geçirilmiş halidir.

Bu çalışmamızda Osmanlı arşiv belgelerinden temin ettiğimiz belgeler ışığında Osmanlı'nın son dönemlerinde hayvanat ve botanik alanında meydana gelen gelişmeler ile Nişantaşı ve Yıldız Hayvanat Bahçesi ve İstanbul'daki diğer Botanik Bahçeleri ele alınmıştır. Bunun yanı sıra mekteb-i tıbbiyede okutulan nebatat ve hayvanat dersi ile ders hocalarına da yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Nebatat Bahçesi, Hayvanat Bahçesi, Osmanlı Devleti, İstanbul, Mekteb-i Tıbbiye

Nişantaşı and Yıldız Zoos and other botanic gardens in İstanbul are discussed under the light of the documents provided from Ottoman Archives. Alongside this, the zoology and botanic lessons which thought in Medical Collage and their tutors mentioned.

Key Words: Botanic Garden, Zoo, İstanbul, Ottoman Empire, Medical Collage.

Giriş

Avrupalı gezginlerin Osmanlı Devleti'nin kültürü, tarihi, sosyal hayatı, doğa güzellikleri ve coğrafyasına olan ilgileri on altıncı yüzyıla kadar dayanmaktadır. Osmanlı coğrafyasındaki bitkileri tanımak amaçlı Avrupa'dan gelen gezginlerin izine de ilk olarak on altıncı yüzyılda rastlanılmaktadır. Nitekim Türkiye'deki botanik araştırmalarının öncülerinden olan Asuman Baytop ve on altıncı yüzyıldan itibaren özellikle Orta Avrupalı gezginlerin Doğu Akdeniz yöresine gelerek Anadolu ve civarındaki ülkeleri gezerek Osmanlı'yı tanımanın yanı sıra gördükleri bitki, hayvan ve madenleri saptamaya çalıştıklarını öne sürmüştür. Baytop, "*Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*" isimli eserinde On altıncı yüzyılda Avrupa'dan Osmanlı coğrafyasına seyahat edip özellikle bitkiler ile alakalı eserler bırakan Avrupalı gezginlerinden *Pierre Belon* (1517-1564), *Ogier Ghiselin de Busbecq* (1522-1592), *Willem Quackelbeen* (1527-1561), *Hans Dernschwam* (1494-1568) ve *Leonhart Rauwolff* (1535-1596) hakkında detaylı bilgilere yer vermiştir.¹

Çalışmamızda kullandığımız arşiv belgelerinden; Osmanlı'da modern botanik araştırmaları, eğitimi ve faaliyetlerinin on dokuzuncu yüzyılın ortalarından itibaren hız kazandığı anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin başkenti olması hasebiyle söz konusu gelişmeler ilk olarak İstanbul'da ortaya çıkmış ve zamanla Osmanlı Devleti'nin faklı bölgelerinde yaygınlık kazanmıştır. Botanik ilminde olduğu gibi hayvan ilmindeki gelişmeler ile modern hayvanat bahçelerinin tesisinde de on dokuzuncu yüzyılda sıçrama yaşanmıştır. Çalışmamızda kullandığımız arşiv belgeleri bunun apaçık ispatıdır. Osmanlı Devleti'nde botanik ve hayvanat ilminde meydana gelen gelişmelerde şüphesiz ki Avrupa'nın tesiri oldukça önemlidir.

Osmanlı'da modern botanik eğitiminin başlangıç serüvenini 1839'da İstanbul'da açılan Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane'nin (Askeri Tıp Okulu) açılmasına dayandıran Asuman Baytop, bu mektepteki ilk botanik öğretim üyesinin aynı zamanda mektebin kurucusu ve müdürü olan Dr. C. A. Bernard (1808-1844) olduğunu ileri sürmüştür. Baytop, ayrıca Darülfünun'un da devamı olan bu mektepte; Salih Efendi² (1816-1895), Mehmed

¹ Asuman Baytop, *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, Tübitak Yayınları, Ankara 2003. s.1-29.

² Salih Efendi'nin Mekteb-i Tıbbiye'de nazırlık yaptığına dair çalışmamızda da kullandığımız arşiv belgesi: BOA. HR.TO. 76/60. Vrk.1/1, 2/1, 2/2. [28.09.1866].

Ali Paşa³ (1837-1914), Esad Şerafeddin Köprülü⁴ (1866-1942) ve Şerafettin Tevfik Tertemez'in (1879-1957) botanik dersi verdiklerini ifade etmektedir.⁵ Çalışmamızda kullandığımız botanik ve hayvanat ile alakalı arşiv belgeleri, Asuman Baytop'n bulgularını ispatlar mahiyettedir.

1. Topkapı Sarayında Mekteb-i Tıbbiye Botanik Bahçesinin İnşa Edilmesi

Topkapı Sarayı bahçesinde Mekteb-i Tıbbiye'ye⁶ bağlı bir nebatat bahçesinin inşa edileceğine dair Osmanlı arşivinde tespit ettiğimiz ilk belge, 17 Mart 1866 tarihlidir. Sadarettin Mısır vilayetine gönderilen bu belgede, Topkapı Sarayı'nda inşa edilmesi düşünülen botanik bahçesinin⁷ teşekkülü ile alakalı önemli bilgiler yer almaktadır. Padişah onaylı Sadarettin Mısır valiliğine gönderilen söz konusu belgede, Topkapı Sarayı dâhilindeki bahçelerin botanik bahçesine çevrilmesi için saray bahçesindeki bitki ağaçlarının buldukları yerden çıkarılmaya başlandığı ve Mısır vilayeti dâhilinde bulunan üretken ağaç, bitki ve tohumlardan birer numunenin deftere kaydedilerek İstanbul'a gönderilmesi istenmiştir.⁸ Konu ile ilgili arşivdeki müteakip belgelerden Topkapı Sarayında kurulacak olan botanik bahçesinin Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye nezareti bünyesinde olduğu ve botanik bahçesi için lazım olan bitki, ağaç ve tohum alımlarından bahçenin düzenlenmesine kadarki pek çok konuyla Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye Nezareti'nin ilgilendiği anlaşılmaktadır. Bununla birlikte, Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye nezareti resmi yazışmaları Sadaret üzerinden yürütmekteydi. Zira 15 Nisan 1866'da Sadarettin Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye nezaretine gönderilen yazıda, Topkapı Sarayı bahçesinde oluşturulacak botanik bahçesi için lüzumu görülen sair bitki ve tohumların Mısır vilayetinden istendiği ve Mısır vilayetinden gelen habere göre, istenilen ağaç, bitki ve tohumların Sudan'dan tedarik edilip gönderileceği belirtilmektedir.⁹ Osmanlı Devleti Mısır valiliğinin Sudan'dan tedarik edip İstanbul'a göndereceği ağaç, bitki ve tohumların dönemin ulaşım imkânlarını göz önünde bulundurarak muhafazaları için alınması gereken önlemleri Mısır valiliğine hatırlatan bir yazıyı 30 Mayıs 1866 tarihinde göndermiştir. Buna göre Sadaret, Topkapı Sarayında teşkil edilecek botanik bahçesi için lazım olan Mısır'daki

³ Mirliva Mehmed Ali Paşa'nın Mekteb-i Tıbbiye'de nebatat muallimi olarak görev yaptığını belirten ve çalışmamızda kullandığımız arşiv belgesi: BOA. İ.TAL. 177/51. [17 M 1317/28 Mayıs 1899].

⁴ Esad Şerafeddin Bey'in Mekteb-i Tıbbiye'de nebatat muallimi olarak görev yaptığını belirten ve çalışmamızda kullandığımız arşiv belgesi: BOA. MF.MKT. 623/57. Vrk.1. [15 Muharrem 1320/24 Nisan 1902].

⁵ Baytop, s.175.

⁶ Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye için bkz. Zehra Parlak-Ayşe Kayakurdu, *Osmanlı Belgelerinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*, (Ed. Ahmet Zeki İzgöer), Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2016. Arslan Terzioğlu-Erwin Lucius, *Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları (Kuruluşunun 150. Yıldönümü Anısına 18 Eylül 1989'da Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler)*, Arkeoloji ve Sanat Yayınları, İstanbul 1993. Nuran Yıldırım, "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Dışında Askeri Eczacılık Öğretimi", *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, Cilt 4, İstanbul 1998, s.93-104. Feza Günergun, "Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li Yılların Başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu", *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, Cilt: XI/1-2, İstanbul 2009, s. 337-344.

⁷ Topkapı Sarayı bahçeleri hakkında detaylı bilgi için bk. Nurhan Atasoy, *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, Koç Kültür ve Sanat Tanıtım Yayınları, İstanbul 2002. Muzaffer Erdoğan, "Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri", *Vakıflar Dergisi*, Cilt:4, 1958, s.149-182.

⁸ BOA.A.MKT.MHM. 351/33. [29 L 1282/17 Mart 1866].

⁹ BOA. A.MKT.MHM. 353/79. [29 Za 1282/15 Nisan 1866].

iklime uygun ağaç fidanları ve bitki tohumlarının muhafazası için köklerinden sarılı halde hepsinin sandığa konulup her birinden birer numunenin cinsleri ve isimlerinin yazılı olduğu Fransızca bir pusulayla birlikte gönderilmesini Mısır Hidivliğinden istemiştir. Ayrıca Sadaret, Mısır Hidivliğine gönderdiği yazıyı Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye nezaretinin talepleri doğrultusunda hazırlamıştır.¹⁰ Ancak dönemin mevcut ulaşım ve iletişim imkânları sebebiyle Mısır'dan istenilen siparişlerin İstanbul'a ulaşması için yaklaşık bir yıllık süre gerekecektir. Nitekim 19 Kasım 1866'da Mısır Hidivi İsmail Paşa'nın Sadarete gönderdiği yazıya göre, siparişi verilen tohumlar, tedarik edilerek sandıklara konulmak suretiyle posta vapuru kaptanına teslim edilmişti ve vadedilen tarih olan Aralık ayında ulaşım ekim mevsimine yetiştirilecekti. Ayrıca Hidiv İsmail, tohumların nasıl ekilmesi gerektiğini belirten tarifname pusulasının da kaptana teslim edildiğini ve diğer ağaç fidanlarının da tedarik edilip mevsiminde ulaştırılacağını beyan etmiştir.¹¹ Sadaret, Hidiv İsmail'in verdiği bu bilgiyi 1 Aralık'ta Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye Nezareti ile paylaşarak, Mısır'dan istenilen tohumların tarifiyle birlikte yollandığını, ağaç fidanlarının ise en kısa sürede tedarik edilip gönderileceğini bildirmiştir.¹² Mısır'dan gönderilen tohumların Hidiv'in belirttiği tarih olan Aralık ayı içinde İstanbul'a ulaşım Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye nezaretine teslim edildiği ve Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye nezaretinin bu durumdan fevkalade memnun kaldığı anlaşılmaktadır. Nitekim Mekteb-i Tıbbiye nezareti yetkilileri Sadarete gönderdikleri 27 Aralık 1866 tarihli yazısında, Mısır'dan gönderilen tohumların tarifnamesi ile birlikte kendilerine ulaşmasından mektepçe fevkalade memnun olduklarını ve tohumları gönderen Mısır'daki yetkililere sonsuz iftihar ve teşekkürlerinin yanı sıra Mısır'dan gönderilecek ağaç fidanlarının da mevsiminde ellerinde olacağından ötürü Hidivliğe kat kat teşekkürlerinin iletilmesini istemişlerdir.¹³ Müteakip aylarda Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye'nin Topkapı Sarayı botanik bahçesi için Mısır'dan talep ettiği ağaç fidanlarının da ellerine ulaştığı anlaşılmaktadır. Zira 11 Mart 1867 tarihinde Sadaret, Mısır vilayetine gönderdiği tezkere ile hem Topkapı Sarayı bahçesinde yapılacak botanik bahçesi için Mısır'dan gönderilen ağaç fidanlarının ellerine ulaştığı bilgisini vermiş hem de bu münasebetle kendilerine teşekkürlerini iletmıştır.¹⁴ Mısır vilayetinden gönderilen bitki türlerinin bunlardan ibaret olmadığı görülmektedir. Sadaret'in 8 Nisan 1867'de Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye Nezaretine gönderdiği tezkerede, Mısır vilayeti kapı kethüdası Kamil Bey'in kendilerine, Topkapı Sarayı dâhilinde inşa olunan botanik bahçesi için Mısır vilayetinden bazı bitki köklerinin daha iki sandığa konularak gönderdiği bilgisine yer verilmiştir.¹⁵ Bunun üzerine Mekteb-i Fünun-u Tıbbiye nezareti, botanik bahçesi için ağaç fidanları gönderen Mısır Hidivliğine iletmek üzere 20 Nisan'da Sadaret aracılığıyla Mısır kapı kethüdası Kamil Bey'e memnuniyet ve teşekkürlerini arz etmiştir.¹⁶

¹⁰ BOA. A.MKT.MHM. 357/27. [15 M 1283/30 Mayıs 1866].

¹¹ BOA. A.MKT.MHM. 371/90. Vrk.1. [11 B 1283/19 Kasım 1866].

¹² BOA. A.MKT.MHM. 369/19. [23 B 1283/1 Aralık 1866].

¹³ BOA. A.MKT.MHM. 371/90. Vrk.3. [19 Şaban 1283/27 Aralık 1866].

¹⁴ BOA. A.MKT.MHM. 376/45. Vrk.1. [05 Za 1283/11 Mart 1867].

¹⁵ BOA. A.MKT.MHM. 378/93. Vrk.1. [3 Z 1283/8 Nisan 1867].

¹⁶ BOA. A.MKT.MHM. 379/64. Vrk.1. [15 Z 1283/20 Nisan 1867].

a. Topkapı Sarayı Mekteb-i Tıbbiye Botanik Bahçesinin Rumeli Demiryolu Şirketine Devri ve Buradaki Bitkilerin Galatasaray Botanik Bahçesine Nakli

Sultan II. Abdülhamid, İstanbul'dan (Sirkeci) başlayıp Edirne, Filibe, Enez, Selanik, Burgaz ve daha birçok yerleşim yerinden geçerek Saraybosna'ya ulaşacak olan Rumeli Demiryolu ihalesini 1869'da Lombar şirketine verdi.¹⁷ Demiryolu hattının başlangıç merkezinin Sirkeci olması, hattın geçeceği güzergâhın yakınlarındaki bazı yapılar ve yerleşim yerlerinin lağvedilmesine sebep oldu. Topkapı Sarayı botanik bahçesi de bu durumdan nasibini aldı. Bahçenin tahliye edilmesi ve bahçe arsasının bir kısmının demiryolu şirketine devredilmesi gerekliliği, bahçenin demiryolu hattına oldukça yakın mesafede olduğunu göstermektedir. Topkapı Sarayı has bahçede meskûn botanik bahçesinin demiryolu şirketine devredilmesinin beraberinde birtakım problemlere yol açtığı anlaşılmaktadır. Bu problemin başında, bahçedeki ağaç ve bitkilerin nereye taşınacağı ve bu taşınmanın yapılması için ihtiyaç duyulan nakil ücretinin demiryolunu inşa eden şirketten mi Osmanlı Devleti'nden mi tahsil edilmesi gelmekteydi. Başbakanlık Osmanlı arşivinde bu konuyu aydınlatan önemli belgelere ulaştık. İlk olarak 18 Mart 1873 tarihli tezkerede, Mekteb-i Tıbbiye'nin has bahçede mukim botanik bahçesinin Rumeli demiryoluna tesadüf eden kısmının demiryolu şirketine devri gerektiği ve bu alandaki bitki, ağaç ve sairinin yeni teşekkül edecek botanik bahçesine taşınması için ilk etapta 150 bin kuruşa ihtiyaç duyulduğu belirtilmektedir. Tezkerenin devamından buradan nakli yapılacak bitki, ağaç ve sairinin Galatasaray botanik bahçesine¹⁸ gönderileceği anlaşılmaktadır. Nitekim tezkerenin ilgili kısmında Galatasaray botanik bahçesine nakli yapılacak bitki, ağaç ve saire için Galatasaray botanik bahçesi yetkililerinin bahçe düzenlemesi için 50 bin kuruş talep ettiği ifade edilmektedir.¹⁹ 26 Mart'ta Sadarettin Maliye Nezareti'ne gönderilen bir diğer yazıda ise Seraskerliğe bağlı botanik bahçesinin bulunduğu arazinin bir kısmının İstanbul'da inşa edilecek Rumeli demiryolu hattının büyük durağına yakın olması nedeniyle demiryolunu inşa eden şirkete terkinin söz konusu olduğu belirtmiştir. Daha sonra Seraskerlik, botanik bahçesinin demiryolu şirketine devri yapılan kısmın taşınması için lazım olan 5 yük 1000 kuruşun demiryolu şirketinden tahsil edilmesi gerektiğini ifade etmiştir. Ancak demiryolu şirketi bu ödemeyi kabul etmemiştir. Bunun üzerine konuya Nafia Nezareti müdahil olmuştur. Nafia nezaretinin demiryolu şirketi ile Osmanlı Devleti arasında imzalanan mukaveleinin 7. maddesi gereğince 5 yük 1000 kuruşluk masrafın devlet tarafından karşılaması gerektiği yönündeki görüşünü taraflara iletmesiyle problem çözülmüştür.²⁰

12 Haziran 1906 tarihli bir vesikadan Topkapı nebatat bahçesindeki bitkilerin tamamının Galatasaray Sultani bahçesine taşınmadığı anlaşılmaktadır. Tophane müşirliğinin Yıldız Sarayına gönderdiği tezkerede, Gülhane'deki Mekteb-i Tıbbiye'ye ait nebatat bahçesindeki seralarda bulunan içi boşatılmış saksılar ile burada görevli 4

¹⁷ Detaylı bilgi için bakınız: Vahdettin Engin, *Rumeli Demiryolları*, Eren Yayıncılık, İstanbul 1993. Vahdettin Engin, "Rumeli Demiryolları", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, C.35, İstanbul 2008, s.235-237. Ümit Sarıaslan, *Cumhuriyet Treninden Tanzimat Trenine-Pamukova Dosyası*, Kritik Yayınevi, Ankara 2007.

¹⁸ Galatasaray Mekteb-i Tıbbiyesi için bk. Yeşim Işıl Ülman, *Galatasaray Tıbbiyesi: Tıbbiye'de Modernleşmenin Başlangıcı*, (Ed. Fahri Aral), İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul 2017.

¹⁹ BOA. A.MKT.MHM. 472/15. Vrk.1. [18 Muharrem 1290/18 Mart 1873].

²⁰ BOA. A.MKT.MHM. 450/88. Vrk.1. [26 M 1290/26 Mart 1873].

bahçivandan ikisinin Haydarpaşa'daki Mekteb-i Tıbbiye-i Şahaneye devri talep edilmiştir.²¹

2. Topkapı Mekteb-i Tıbbiye Botanik Bahçesine Yapılan Atamalar ve Terfiler

Osmanlı Devleti bir taraftan botanik bahçeleri inşa ederken diğer taraftan mekteplerde verilecek botanik eğitimiyle de yakından ilgilenmiştir. Nitekim Osmanlı Devleti, ilgili mekteplerin eğitim müfredatına botanik ile ilgili dersleri koyduğu gibi bu dersleri verecek hocaları Avrupa'dan getirttiği de olmuştur. Mektebi Tıbbiyede botanik üzerine ders verecek hocalar bunun açık örnekleridir.

a. Prof. Klementi

4 Eylül 1850'de Sadaret, nebatat konusunda bilgi sahibi olduğunu iddia eden İtalyalı Prof. Mösyö Klementi'nin, Mekteb-i Tıbbiyeye hoca olarak atanmasını talep ettiğini, eğer Klementi iddia ettiği gibi nebatat konusunda bilgili ise kendisinin hoca olarak kabul edilmesini Mekteb-i Tıbbiye nazırından istemiştir.²² Lakin Klementi'nin işe başlayıp başlamadığı hakkında bir bilgi tespit edilememiştir.

b. Dersaadet Nebatat Serbahçıvanlığına Dr. Viktor Vensa'nın Tayini

Paris sefirliğinden Hariciye'ye gönderilen 28 Eylül 1866 tarihli dilekçeden, Dersaadet nebatat bahçesi ser-bahçıvanlığına Fransız Mösyö Viktor Vensa'nın aylık 300 frank maaşla tayin edildiği anlaşılmaktadır. Söz konusu dilekçede Viktor Vensa'nın nebatat bahçesinde ser-bahçıvan olarak anlaştığı ve bunun için Mekteb-i Tıbbiye nazırı Salih Efendi ile kontrat imzaladığı belirtilmektedir. Kontrata göre Mekteb-i Tıbbiye nazırı Salih Efendi, göreve başlayacak olan Viktor Vensa'ya ilk etapta 300 frank ödeme yapmayı taahhüt etmiştir.²³

c. Mekteb-i Tıbbiye İlm-i Nebatat Muallim-i Sanisi Sağ Kol Ağası Mehmed Esad Efendi'nin Terfisi:

Görevinde başarılı olan nebatat muallimlerini terfi ettiği de olmuştur. Mehmed Esad Efendi buna güzel bir örnektir. Nitekim Seraskerlikten Yıldız Sarayına gönderilen 6 Şubat 1907 tarihli vesikada; Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ilm-i nebatat muallim-i sanisi tabip sağ kolağası Mehmed Esad Efendi'nin görevi süresince yaptığı hizmetlerinin çok beğenildiği belirtilmiştir. Buradan hareketle Seraskerlik, hizmetlerinden ötürü Mehmed Esad Efendi'nin 1. dereceye terfi ettirilerek, Beylerbeyi Hastanesi çalışanı iken vefat eden Binbaşı Mehmed Ali Efendi'nin yerine atanmasını talep etmiştir.²⁴

²¹ BOA. Y.MTV. 287/128. Vrk.1. [19 R.Ahir 1324/12 Haziran 1906].

²² BOA. A.MKT.MHM. 24/39. [26 L 1266/4 Eylül 1850].

²³ BOA. HR.TO. 76/60. Vrk.1/1, 2/1, 2/2. [28.09.1866].

²⁴ BOA. Y.MTV. 294/31. [22 Z 1324/6 Şubat 1907].

d. Jhon de Geres'in Mekteb-i Tıbbiye Nebatat Bahçesi Müdürlüğüne Tayini

1 Ekim 1918 tarihli tezkereden, Mekteb-i Tıbbiye nebatat bahçesi müdürlüğüne Flemenk Devleti tebaasından Mösyö Jhon de Geres'in tayin edildiği anlaşılmaktadır.²⁵ 29 Eylül tarihli ve 485 numaralı irade-i seniyyede ise Mekteb-i Tıbbiye nebatat bahçesi müdürlüğüne Flemenk Devleti tebaasından Mösyö Jhon de Geres'in padişahın iradesiyle tayin edildiği ve bunun gereğinin yapılmasından maarif nazırının memur olduğu belirtilmiştir.²⁶

e. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye İlm-i Nebatat Muallimi Miralay Mehmed Ali Paşa'ya Nişan Takdimi

22 Kasım 1891'da Yıldız'dan Dâhiliye Nezareti'ne gönderilen tezkerede; Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye ilm-i nebatat muallimi Miralay Mehmed Ali Bey'e ünlü nebatatçı Dr. Kove'nin ilm-i nebatat kitabını Osmanlıcaya tercüme etmiş olmasından dolayı üçüncü rütbeden nişan verilmesi istenmiştir.²⁷ Mehmed Ali Paşa'nın Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane uzun süre çalıştığı ve oldukça başarılı biri olduğu ve başarılarından ötürü taltif ettiği anlaşılmaktadır. Nitekim 28 Mayıs 1899 tarihli Yıldız'a ait vesikada, Seraskeriye'den gelen talep üzerine memuriyetini yapmada göstermiş olduğu iyi niyeti ve gayretinden ötürü Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ilm-i nebatat muallimi tabip Mirliva Hacı Mehmed Ali Paşa'ya tebdilen ikinci rütbeden nişan verildiği belirtilmektedir.²⁸

3. Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Botanik Bahçesine Yapılan Geziler

Darülfünun müdürü Recai imzalı 24 Nisan 1902 tarihinde Maarif nezaretine gönderilen yazıdan botanik bahçelerinin zaman zaman tıp mekteplerinde okutulan nebatat dersi için uygulama alanı olarak kullanıldığı da görülmektedir. Zira söz konusu belgede, Darülfünun-u Şahane tıp şubesi ikinci senesi eğitim gören öğrencilerin nebatat dersinin uygulaması için aynı mektebin nebatat muallim muavini kolağası Esad Şerafeddin Bey'in nezaretinde 4 Mayıs'ta Mekteb-i Tıbbiye-i Askeri-i Şahane nebatat bahçesini ziyaret etmek istediklerini ve bu konuda gerekli iznin verilmesi talep edilmiştir. Ayrıca bahsi geçen belgede, öğrencilerin nebatat bahçesini ziyaretten elde edecekleri istifadeye de vurgu yapılmıştır.²⁹

4. Yurtdışına Yapılan Görevlendirmeler

a. Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriye Nebatat ve Ziraat Muallimi Sağ Kolağası Mehmed Niyazi Bey'in Paris'e Görevlendirilmesi

Mekteplerde ders veren hocaların Avrupa'yı yakından takip edip kendilerini geliştirmek için Avrupa'ya eğitim amaçlı gitmek istedikleri ve Osmanlı Devleti'nin bu tür istekleri desteklediği görülmektedir. Nitekim 5 Ekim 1908'de Hariciye nezaretinin

²⁵ BOA. BEO. 4536/340163. Vrk.1. [25 Zilhicce 1336/1 Ekim 1918]. Ayrıca bkzn. BOA. İ.DUİT. 56/1. [1 T.sani 1334/1 Kasım 1918]. Söz konusu vesikada; Tıp fakültesi nebatat bahçesi müdürlüğüne Flemenk Devleti tebaasından Mösyö Jön de Geres tayin edilmiştir. Bu irade-i saniyenin icrasına maarif nazırın memurdur.

²⁶ BOA. MV. 259/128. Vrk.1. [23 Zilhicce 1336/29 Eylül 1918].

²⁷ BOA. İ.DH. 1250/98056. [19 R 1309/22 Kasım 1891].

²⁸ BOA. İ.TAL. 177/51. [17 M 1317/28 Mayıs 1899].

²⁹ BOA. MF.MKT. 623/57. Vrk.1. [15 Muharrem 1320/24 Nisan 1902].

Sadarete gönderdiği yazıda Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ilmi nebatat ve fenni ziraat muallimi tabib sağ kolağası Mehmed Niyazi Efendi'nin, bütün masrafları kendisine ait üzere, eğitim konusunda kendisini geliştirmek amacıyla bir sene müddetle Paris'e gitmek üzere izin istediği ifade edilmiştir. Hariciye ayrıca Mehmed Niyazi'nin izin talebinin Sıhhiye nezaretince uygun görüldüğünü de belirterek gereğinin yapılmasının Bab-ı Ali ve padişahın verecekleri karara bağlı olduğunu vurgulamıştır.³⁰ 7 Ekim 1908'de Hariciye nazırı imzalı Sadarete gönderilen tezkerede de Mehmed Niyazi'nin bütün masrafları kendine ait olmak şartıyla alanında kendini geliştirmek için bir seneliğine Paris'e gitme isteğinin kendi okulunun müdüriyeti ve Sıhhiye nezaretince onaylandığı ve sadaret ile padişahın da emri olursa kendisine izin verileceği açıklanmıştır.³¹ Mehmed Niyazi'nin istediği izin kısa bir süre içinde padişah tarafından onaylanmıştır. 12 Ekim'de Sadarettin Hariciyeye gönderilen yazıda, Tıbbiye-i askeriye ilm-i nebatat ve ziraat muallimi sağ kolağası Mehmed Niyazi Efendi'nin ikmal-i malumat için Paris'e gitme isteğinin onaylandığı ifade edilmiştir.³²

b. Nebatat muallimi Dr. Şerafeddin Bey'in Avrupa Seyahati

İlerleyen zamanlarda nebatat üzerine derslerin ziraat, tıp ve eczacılık gibi farklı bölümlerde okutulduğu anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti, hem alanında kendini geliştirmek hem de Avrupa'daki mesleki gelişmeleri yakından takip etmek amacıyla Avrupa'yı dolaşmak isteyen muallimleri desteklemiştir. Dr. Şerafeddin Bey buna güzel bir örnektir. Eczacı Mektebi'nde nebatat muallimi olan Şerafeddin Bey aynı zamanda Cemiyet-i Umumiye-i Belediye üyesidir. 10 Haziran 1914 tarihli arşiv vesikasında, Dr. Şerafeddin Bey'in tıp müessesesi ve hasta laboratuvarı hakkında birtakım tedkikatta bulunmak üzere Avrupa'da olduğu belirtilmiştir. Bununla birlikte aynı tarihli vesikada Dr. Şerafeddin Bey'in Ocak ve Şubat ayına ait iki maaşının ödenmesi gerektiği de ifade edilmiştir.³³

5. Mekteb-i Tıbbiye Hocalarının Nebatat Üzerine Yaptıkları Geziler

İlk nebatat muallimlerinin yabancı oldukları görülmektedir. Bu yabancı muallimlerinin hem okullarda nebatat ilmini icra ettikleri hem de mektep için bitki örnekleri topladıkları anlaşılmaktadır.

a. Ustanova

25 Ağustos 1846'da Sadarettin Hüdavendigar müşirine gönderilen yazıdan Ustanova'nın Mekteb-i Tıbbiye'de nebatat hocası olduğu tespit edilmiştir. Ayrıca Ustanova'nın okulun 9. Sınıf öğrencileri ile birlikte mektebin numunehanesi için nebatat ve maden örnekleri toplayacağı ve Hüdavendigar'daki (Bursa) çocuklara aşı yapacağı bunun için Hüdavendigar (Bursa) valiliğinin kendisine yardımcı olunması istenmiştir.³⁴

³⁰ BOA.BEO. 3141/255986. Vrk.3. [9 Ramazan 1326/5 Ekim 1908]. 1314 tarihinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane görevlileri: Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane ve Umur-ı Tıbbiye-i Mülkiye nazırı ve Cemiyet-i Tıbbiye-i Osmaniye reis-i evveli: Ahmed Şükrü Paşa, Erkan-ı Harbiye Miralvası olup gümüş imtiyazı sahibidir.

³¹ BOA. BEO. 3414/255986. Vrk.2/1. [11 Ramazan 1326/7 Ekim 1908].

³² BOA. BEO. 3414/255986. Vrk.1. [16 N 1326/12 Ekim 1908].

³³ BOA. MF.MKT. 1198/52. Vrk.1. [16 B 1332/10 Haziran 1914].

³⁴ BOA. A.MKT. 49/22. [3 N 1262/25 Ağustos 1846].

Ancak Ustanova'nın Bursa'ya gidip gitmediği, Bursa'ya gitmişse orada yaptığı faaliyetler hakkında malumat tespit edilememiştir.

b. Marko Bey

Sadarettin Hüdavendigâr (Bursa) valiliğine 8 Nisan 1857'de gönderilen yazıda, Mekteb-i Tıbbiye'de ilm-i nebatat hocası olarak görev yapan Marko Bey'in hem hava değişikliği hem de ilm-i nebatata lazım olan bazı bitkileri toplamak, görebildiği bazı madeni sulara bakmak üzere Hüdavendigâr'a seyahat edeceğinden kendisine yardımcı olunması istenmiştir.³⁵ Marko Bey'in gezi için talep ettiği iznin verilip verilmediği bilgisine ulaşılammıştır. Marko Bey takip eden yıllarda Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin nazırlığına getirilecektir.³⁶

6. Nişantaşı Hayvanat ve Nebatat Bahçesi Projesi

Osmanlı Devleti 19. yüzyılın ikinci yarısından itibaren botanik ve hayvanat ilmine daha bir önem vermiş ve bunu kurumsallaştırma yolunda önemli adımlar atmıştır. İstanbul başta olmak üzere birçok mektepte nebatat ve hayvanat ile ilgili dersler verilmeye başlandığı gibi imparatorluğun pek çok yerinde botanik ve hayvanat bahçeleri açmak için önemli girişimlerde bulunmuştur. Kimi girişimler başarılı olmuş kimi de dönemin siyasi ve iktisadi şartlarından ötürü sadece teoride kalmış uygulaması mümkün olmamıştır. 1884 senesinde Nişantaşı'nda yapılması düşünülen nebatat ve hayvanat bahçesi projesi de teoride kalan önemli projelerden biridir³⁷. Osmanlı arşivindeki, Nişantaşı nebatat ve hayvanat bahçesi projesi ile alakalı kayda değer belgeler incelendiğinde çok ilginç detaylar göze çarpmaktadır.

Dâhiliye nezaretine ait 29 Aralık 1884 tarihli vesika; Nişantaşı'nda kurulması düşünülen nebatat ve hayvanat bahçesi hakkında dikkat çekici ayrıntıları içermektedir. İlk olarak Nişantaşı'nda kurulmasına karar verilen nebatat ve hayvanat bahçesi için tahsis edilen arazinin bir kısmının padişaha (Sultan II. Abdülhamid) bir kısmının da Şehzade Yusuf İzzet Efendi³⁸'ye ait olduğu kaydedilmiştir. Bahçenin vücuda getirilmesi için gerekli olan malzemenin Nafia nezareti tarafından sağlanacağı ancak inşaat için lazım olan para miktarını şimdiden tahmin etmenin mümkün olamayacağı da belirtilmiştir. İnşa edilecek bahçeye getirilecek olan hayvanların burada sürekli kalacaklarından, onların bakım ve idaresi ile bahçede yetişecek bitki ve kullanılacak mefruşatın muhafazası için ayrıca senelik masrafa ihtiyaç olacağı ve bu miktarı şimdiden tahmin etmenin zor olacağına vurgu yapılmıştır. Bununla birlikte bahçenin inşasının külfetli olacağına da işaret edilen yazıda önemli tespitlere de yer verilmiştir. Şöyle ki: Bahçenin ihtiyacı karşılayabilmesi babında büyütülmesi gerektiğine vurgu yapmak için bahçe sınırında bulunan ve padişah üzerine kayıtlı arazi ile çiftliğin üst tarafında bulunan arazinin sahipleri ile anlaşılıp onlardan satın

³⁵ BOA. A.MKT.UM. 227/65. [13 Ş 1273/8 Nisan 1857]. Ayrıca bk. BOA. A.MKT.UM. 227/65. Vrk.2/1. [13 Ş 1273/8 Nisan 1857].

³⁶ Salname-i Umumi, 1289/1872 tarihli, 27. Sene, s.136. <http://ktp.isam.org.tr/pdfsal/D0246712890000027.pdf> erişim tarihi, 23.06.2019.

³⁷ Feza Günergun, "Türkiye'de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş", *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri. Prof. Dr. Ferruh Dinçer'in 70. Yaşı Anısına*, (ed. Abdullah Özen), Elazığ 2006.

³⁸ Sultan II. Abdülaziz'in oğlu Şehzade Yusuf İzzeddin Efendi için bk. Ali Akyıldız. "Yûsuf İzzeddin Efendi", *TDVİA*, C.44. İstanbul 2013.

alınması ve devlete ait miri arazi ile çiftliklerin bahçeye devredilmesi gerektiği ifade edilmektedir. Ancak bunun da Osmanlı maliye gelirlerini düşüreceğine işaret edilmiştir. Gerek sahiplerinden alınacak arazi için onlara yapılması gereken ödemeler gerekse bahçeye devredilmesi düşünülen Devlete ait miri topraklar ve çiftliklerden devletin elde ettiği senelik iki bin kuruşun kesilmesi buna örnek olarak gösterilmiştir. Bununla birlikte hizmete girmiş bir bahçenin avantajlarına da değinilmiş ve münasip bir bahçenin kazanacağı yıllık geliri ile giriş ücreti ve burada yetiştirilip satılacak hayvan ve fidanlardan elde edilecek gelirin bahçenin senelik giderleri için tahsis edilebileceği belirtilmiştir. Bahçenin inşası ve düzenlenmesi için gerek duyulduğunda İstanbul'daki askerlerden bir veya iki bölüğün günlük 3-5 kuruş yevmiye karşılığında çalıştırılabileceği de düşünülmüştür. Bunun yanı sıra bahçede demirden yapılacak kuşluk ve soba gibi şeylerin tersane veya tophanede imal edilip masraflarının maliye hazinesinden karşılanabileceği, dikilecek ağaçların bir kısmının çiftlikat-ı hümayuna diğer kısmının da mekteb-i tıbbiyyenin nebatat bahçesine verilip bir nazır huzurunda uygun fiyatla dikilebileceği ifade edilmiştir. Bahçenin muhafaza duvarları, lağım ve sair şeylerin taşlarının, Hacı Hüseyin bağı civarındaki taş ocaklarından tedarik olunarak taş ve tuğladan yapılması gereken binaların beraber inşa ettirilmesi gerektiği ancak bunların kaç mal olacağını tespit için Vasilaki kalfaya keşf ettirilip kimin yapacağına karar verilecekse ona yaptırılması tavsiye edilmiştir. Ayrıca kuşluklar, sobalar ve hayvan türleri için taştan yapılması gereken şeylerin Vasilaki kalfaya sorulduktan sonra yapılması; müdür, bahçıvan ve kuşçu gibi memur ve hademenin ikametgâhlarının ahşaptan yapılması düşünülmüştür. Ahşap malzemesinin öz kaynaklardan temin edilmesi gerektiği tedarik imkânı bulunmayan malzemenin ise Nafia nazırı Raif Paşa'nın nezaretinde İsviçre'den uygun fiyata temin edilebilmesine müsaade edilmesi gerektiği ifade edilmiştir. Ayrıca bahçe-i hümayunda bulunan hayvanatın her cinsinden münasip miktarın yeni inşa edilecek bahçeye ihsan buyrulacağı gibi doğası itibarıyla sınırlı sayıda yetişen hayvanların ise diğer vilayet ve bölgelerden peyderpey tedarik edilip bahçeye getirilmesi planlanmıştır. Bahçenin büyümesiyle birlikte ileride ilavesine gerek duyulacak kuşluk ve hayvanat türleri gibi şeyler için yeniden inşaat ve tamirata gerek duyulabileceğine dikkat çekilmiş ve böyle bir ihtiyaç halinde paranın Meclis-i Vükela'da müzakere edilebileceği belirtilmiştir.³⁹

a. Nişantaşı Nebatat ve Hayvanat Bahçesinin Masarifat Defteri

Nişantaşı'nda yapılması düşünülen nebatat ve hayvanat bahçesi için ihtiyaçları tespit edilen kalemler için 32 madde sıralanmış ve her maddenin detaylı izahı yapıldıktan sonra gerekli olan para miktarı da belirtilmiştir. 3 Şubat 1885 tarihli defter 7 varaktan oluşmaktadır. Metnin başında Nişantaşı'nda yapılması düşünülen nebatat ve hayvanat bahçesine padişahın emriyle karar verildiği ve bunun üzerine bu masarifat defterinin düzenlendiği belirtildikten sonra maddelere geçilmiştir.

Madde.1. İlk olarak Mekteb-i Harbiye-i Şahane ve Pangaltı yönünden akacak sular için her biri 1 metre yüksekliğinde ve 75 cm genişliğinde 3 adet lağımın yapılması icab eder. Bu lağımlardan sol tarafta olanı Said Paşa'nın konağı önünden geçip 268 metre uzunluğunda, sağ tarafta olanı mekteb-i harbiye-i şahane önünden geçip 350 metre

³⁹ BOA. İ.DH. 938/74298. Vrk.1. [11 Ra 1302/29 Aralık 1884].

uzunluğunda diğeri ise en büyük lağım ki Hayrettin Paşa'nın konağı ile mekteb-i harbiye-i şahane arasında yapılacak olup 675 metre uzunluğunda olacaktır. Toplam uzunluğu 1293 metre olacak bu lağımların bir metresinin tahmini 80 kuruş toplamı ise 1034 lira 40 kuruş tutacaktır.

Madde.2. Bahçenin etrafını kapatmak için kireç ve kum harcıyla yapılacak 1920 metre uzunluğunda 20 metre yüksekliğindeki duvar için metresi 140 kuruştan toplamı 2700 lira tutacaktır.

Madde.3. Bodrum katı kargir (taştan), zemin katı ile üst katı ahşaptan düz köşe şeklinde yapılacak yaklaşık 300 metre tutacak balkonlu ve saireli kiraathane ve gazinonun metresi 6 liradan toplamı 1800 lira tutacaktır.

Madde.4. Alt ve üst katı düz köşk şeklinde yapılacak yaklaşık 130 metre karelik müdür dairesinin metresi tahminen 4 liradan toplamı 520 lira tutacaktır.

Madde.5. Alt ve üst katı düz köşk şeklinde yapılacak yaklaşık 115 metre karelik bahçıvan başı dairesinin metresi için yaklaşık 4 lira toplamı 460 lira tutacaktır.

Madde.6. İçinde ahır, arabalık, hayvan yiyeceği, tahıl ambarları ve uşaklara mahsus mutfak odaları bulunduran 35 metre uzunluğunda 15 metre genişliğindeki 525 metre karelik binanın metresi 40 liradan toplamı 2362 lira tutacaktır.

Madde.7. Üç yüzlü veyahut sair resimde 150 metre uzunluğunda 15 metre genişliğindeki 2250 metre karelik hafif süslemeli sergi binasının metresi tahminen 180 kuruş toplamı 4050 lira tutacaktır.

Madde.8. Bodrum ve alt katı kuru olup padişaha mahsus yıldızlı oymalar ile yapılacak 50 metre karelik küçük köşkün metresi 4 liradan toplamı 200 lira tutacaktır.

Madde.9. 30 metre daireli 80 metre karelik süslü parmaklık yapılacak musiki köşkünün metresi tahminen 10 liradan toplamı 120 lira tutacaktır.

Madde.10. Büyük kapıdaki bekçi için bir adet koğuş ve ilm-i nebatat mektebi ile orman ve eşcar-ı müsamere (piyes alanı) mektebi için iki adet koğuşun her biri 50 metre kare olup üçü için toplam 150 metre karelik koğuşların metresi 1 liradan toplamı 150 lira tutacaktır.

Madde.11. Zürafa, fil ve sair büyük hayvanlar için 6 bölümden oluşacak demir kapılar ile içi doğal odundan yapılacak 60 metre dairede yapılacak 4 metre yüksekliğinde 10 metre uzunluğundaki binanın etrafı 240 metre ve çatısı 315 metreden mezkûr yerin 300 hesabıyla metresi 2 liradan toplam 600 lira tutacaktır. Ayrıca adı zikredilen hayvan barınaklarının korunması için lazım olan 180 metre uzunluğunda 3 metre genişliğindeki 540 metre karelik büyük ve muhkem parmaklığın metresi 15 kuruştan toplamı 80 lira tutacaktır.

Madde.12. Arslan, kaplan ve pars gibi hayvanların muhafazası için her biri 50 metre uzunluğunda 7 metre genişliğinde 10 tane bölmeli kafes yapılacak ki bunların ön parmaklıkları ile iç bölmeleri 3 metre yükseklikte olacaktır. Parmaklıklar 78 metre tutup metresi 360 kuruştan ve etrafı sağlam yapılacak duvar ile tavanı potrel döşeme 350 metre alanın metresi 20 liradan toplamı 875 lira tutacaktır.

Madde.13. Büyük hayvanlara mahsus doğal ortamında içi bölmeli, sağlam kapılı ve çatısı ağaçtan yapılma yaklaşık 225 metre karelik yerin metresi 1.5 liradan toplamı 337 lira tutacaktır.

Madde.14. Doğal odundan yapılacak 8 adet köşkün birbirine dayalı vaziyette 555 metre karelik yapının metresi 1 liradan toplamı 565 lira tutacaktır.⁴⁰

Madde.15. Diğer 7 adet ufak köşkler yaklaşık 130 metre kare olup metresi 70 kuruştan toplamı 91 lira tutacaktır.

Madde.16. 5'i ortasında sivri çatılı, 2'si sade olup 42 metre uzunluğunda, 6 metre genişliğinde ve 2 metre 80 cm yüksekliğinde yapılacak 7 adet kuşluğun demir işlerinin tanesi tahminen 155 lira 96 kuruş tutacaktır. Ayrıca bunların duvarcı, doğramacı, boyacı ve içlerinin düzenlemesi masrafı 211 lira 50 kuruş tutacaktır. Böylece her bir kuşluğun masrafı 357 lira 46 kuruş, 7 kuşluğun masrafı 2502 lira 22 kuruş tutacaktır.

Madde.17. 32 metre uzunluğundaki, 5 metre genişliğindeki yaklaşık 110 metre karelik üstü çatı ile kaplanmış 1 adet papağan kuşluğunun metresi 140 kuruştan tamamı 154 lira 22 kuruş tutacaktır.

Madde.18. Ufak kuşlara mahsus mecmuan 125 metre karelik 5 adet kuşluğun metresi tahminen 10 liradan toplamı 187 lira 50 kuruş tutacaktır. Ayrıca mecmuan 60 metrelik 5 adet kuşluğun tanesi 60 kuruştan toplamı 96 lira tutacaktır.

Madde.19. Maymunların iklimine mahsus olarak doğal odundan yapılacak 370 dairesel 6 metre yüksekliğindeki 315 metrelik maymun evinin metresi 180 kuruştan toplamı 570 lira tutacaktır.

Madde.20. Üstü kapalı ve bölmeli ve kalorifer ile müdekkikane yapılmış 17 metre uzunluğunda 5 metre genişliğindeki 85 metre karelik bir adet sobanın metresi tahminen 30 liradan toplamı 297 lira 50 kuruş tutacaktır.

Madde.21. Aylara mahsus 3 adet bölmeli ve sağlam döşemeli ve korkuluklu 16 metre uzunluğunda 7 metre genişliğindeki yaklaşık 120 metre karelik yerin metresi tahminen 140 kuruştan toplamı 180 lira tutacaktır.

Madde.22. Tavşanlara mahsus yapılacak 70 metre uzunluğunda ve 2 metre genişliğindeki yaklaşık 140 metre karelik yer ile 4 adet kümes kulübesi 500 metre hesabıyla metresi 50 kuruştan toplamı yaklaşık 250 lira tutacaktır.

Madde.23. Mezkûr binalar etrafında muhtelif yükseklikte ve içinde demir parmaklık yapılması lazım gelen 10 bin metre uzunluğa yakın parmaklıkların metresi 15 kuruştan toplamı 1500 lira tutacaktır.

Madde.24. Umum bahçivanlık, fenn-i ve ilm-i nebatat mektebi ile nebatat yetiştirilmesi için üstü cam kapaklı 11 adet sobanın inşası icab edip bunlardan 5 tanesinin 50 metre uzunluğunda olması gerekli olup ayrıca duvar, demir ve boruların döşenmesi masrafları dâhil edildiğinde bir soba 85 metre hesabıyla 5 soba 325 metre olarak kabul edilip metresi 40 liradan toplamı 1912 lira 50 kuruş tutacaktır.

Kezlik duvara bitişik sivri çatının tamamı 120 metre uzunluğunda ve 5 metre genişliğinde olmak üzere toplam 600 metre kare yapılması icab eden sobanın metresi tahminen 4 lira 25 kuruştan tamamı 2550 lira tutacaktır.

Kezlik sergi için 30 metre uzunluğunda ve 6 metre genişliğinde yaklaşık 180 metre karelik yapılması icab eden sobanın metresi 40 liradan toplamı 810 lira tutacaktır.

200 adet çerçeve, duvar ve sandık için 1 liradan toplamı 200 lira tutacaktır.

Madde.25. Bahçe içinde olunacak 160 bin metre gerzemenin? 1000 metresi 15 liradan toplamı 2400 lira tutacaktır.

⁴⁰ BOA. Y.A.RES. 27/13. Vrk. 2/2. [17 R.ahir 1302/3 Şubat 1885, 23 K.sani 1300/4 Şubat 1885.].

Bahçe için lazım olan ağaclar

Koyu ve yerli ağaclar: adedi 10 kuruştan 2 bin aded. Toplam 20 bin kuruş
 Güna gün? saklı ağaclar: adedi 5 kuruştan 20 bin aded. Toplam 100 bin kuruş
 Orta boy ağaclar: adedi 3 kuruştan 30 bin aded. Toplam 90 bin kuruş
 Mütenevvi ufak top ağacları: adedi 30 kuruştan 50 bin aded. Toplam 150 bin kuruş.
 Daima yeşil ağaclar: adedi 5 kuruştan 10 bin aded. Toplam 50 bin kuruş.
 Çam hanesinden ağaclar: adedi 200 kuruştan 100 aded. Toplam 20 bin kuruş.
 Orta boylu ve mütenevvi çamlar: adedi 200 kuruştan 100 aded. Toplam 10 bin kuruş.
 Günlük ecnas (çeşitler, türler) çamlar: adedi 50 kuruştan 200 aded. Toplam 10 bin kuruş.
 Eşcarı müsamere fenni mektebi için envai ağaclar: adedi 10 kuruştan 200 aded.

Toplam 10 bin kuruş.

Ağacların rabıta-i için kazık: adedi 30 paradan⁴¹ 60 bin aded. Toplam 45 bin kuruş.
 Demir teli ve çivi. Toplam 3 bin kuruş.

Çimen için çayır tohumu 1500 kg. kg 10 kuruştan ve gübre, çulu 7 kuruştan toplam 3 bin çul. Toplam 3600 kuruş

Ağacların toplam fiyatı: 5440 lira

Genel Toplam: 35003 lira 34 kuruş.⁴²

Nakliyat ücreti: 35003 lira 34 kuruş.

Madde.26. İki tarafı kaldırımlı ve oluklu adi taştan yapılacak 1320 metre uzunluğunda 12 metre genişliğindeki yaklaşık 19440 metre karelik yolun metresi tahminen 15 kuruştan toplamı 2916 lira tutacaktır.

Madde.27. İçi kireç, kum ve çakıl taşından oluşan çimento ile muhkem surette 5 bin metrelik büyüklükteki lakın metresi tahmini 80 kuruştan toplam 4000 lira tutacaktır. Mezkûr lak üstünde kaya taklidinde çimento ve adi taştan yapılacak 2000 metre çağılga nam-ı mağaranın metresi için tahmini 125 kuruştan toplamı 250 lira tutacaktır.

Madde.28. Üst üste susanlar ile İngiliz kâri yaklaşık 2400 metre uzunluğundaki çayın metresi 8 kuruştan toplamı 1920 lira tutacaktır. Mezkûr çayın süslemesi ve terasaniyeleri için yapılması gerekli olan 14 çağılğanın yaklaşık 3000 metreye yakın olacağı ve metresi 125 kuruştan toplamı 375 lira tutacaktır. --- yapılması lazım gelen 3 adet köprünün toplam 150 metre büyüklükte olacağı ve metresi 2 liraya geleceği ve sol tarafta yapılacak 1400 metrelik çayın metresi de 80 kuruştan toplamı 1120 lira tutacaktır. Ayrıca çayın süslemesi için lazım gelen 9 adet çağılğanın 150 metre kareye tekabül edeceği ve metresi 80 kuruştan toplamı 120 lira tutacaktır.

Madde.30. 5400 metre uzunluğunda ufak yollara döşenecek boruların metresi 15 kuruştan toplamı 202 lira 50 kuruş tutacaktır.

Madde.31. Sulamak için 4000 metre uzunluğunda 8 kol içinde döşenecek boruların metresi 15 kuruştan toplamı 600 lira tutacaktır.

Ayrıca 120 adet musluk ve dökme sandığın bir takımı 2 liradan toplamı 240 lira tutacaktır.

Madde.32. Orman ve nebatat bahçesinin tertip ve düzeni için tahmini 200 lira gerekecektir. Çiçek tohumları ve süslemeler için 80 liraya ihtiyaç olacaktır. Sobalar için gerekli olan her boydan büyük ve küçük 50 bin saksının bağı 300 kuruştan toplamı 1500

⁴¹ Not: 40 para 1 kuruştur.

⁴² BOA. Y.A.RES. 27/13. Vrk. 2/3. [17 R.ahir 1302/3 Şubat 1885, 23 K.sani 1300/4 Şubat 1885.].

lira tutacaktır. Bunun yanı sıra 1000 adet büyük saksı ve çanak bağı (100 adet) 2.5 kuruştan toplamı 25 lira tutacaktır. 1000 yük nevende toprağı, bağı 15 kuruştan toplam 150 lira tutacaktır. Bahçenin inşaatına ait barakalar ve ortaya çıkacak diğer ihtiyaçlar için 500 liraya daha gerek olacaktır.

Genel toplam: 50151 lira 84 kuruş.⁴³

Defterin sonunda Nişantaşı'nda yapılacak nebatat ve hayvanat bahçesinin bugün toplanan meclis-i vükelada müzakere edilip karar alındığı ve adı geçen nebatat ve hayvanat bahçesinin meydana gelecek masraflarının nafia nezaretinden karşılanacağı ve bu yönde padişahın emir buyurduğu belirtilmiştir.⁴⁴

7. Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye Önündeki Meydana Botanik Bahçesi Yapma Teşebbüsü

Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i şahane⁴⁵ müdürlüğü 28 Ocak 1894 tarihinde Maarif nezaretine göndermiş olduğu yazıda, Kadırga'daki mektebin tamirinden artan paranın mektebin bazı ihtiyaçlarını karşılamak üzere harcamak istediklerini belirtmiştir. Müdürlük bahsi geçen yazısında, mektebin olduğu bölgenin, toprak ve ova olmasından dolayı yağmur ve rutubetin etkisiyle çürümekte olduğuna, mektep gelirlerinden olan yerlerin de tamire ihtiyacı olduğuna bu eksiklikleri tamamlamak için işçi tutmaya ihtiyaçları olduğuna ancak işçiye yevmiye ödenmesi gerektiğinden birkaç kuruma maddi destek talebinde bulduklarını ancak olumsuz cevap aldıklarını ifade etmiştir. Mektep tamirinden artan parayı kullanmalarına izin verildiği takdirde çürük yerlerin tamir edilebileceği gibi mektep bahçesinde uygun bir uzunluk ve genişlikte bir nebatat bahçesini inşa edebileceklerini belirtmişlerdir. Teşkil olunacak nebatat bahçesinde bazı nebatat yetiştirmek suretiyle mektep önündeki bataklığın kuruyacağı, civarının temiz tutulacağı ve havasının dahi temiz olacağına vurgu yapılmıştır.⁴⁶

Maarif Nezareti Muhasebe komisyonu 30 Ocak'ta Mekteb-i Tıbbiye-i şahanenin dilekçesini, lazım olan keşfin nezaret kalfası tarafından yapılması ve neticesine göre hareket edilmesi için satın alma ve inşaat komisyonuna havale etmiştir.⁴⁷ Maarif nezareti inşaat kalfası Pavli Efendi'yi keşif yapmak üzere 3 Mart 1894'te görevlendirdi.⁴⁸ Pavli Efendi keşfin sonuçlarını 7 Mayıs 1894'te Maarif nezaretine ilettiler. Pavli Efendi, Mekteb-i Mülkiye-i Tıbbiye'nin mektebin tamiri ve mektep bahçesinde nebatat bahçesi inşa için yaptığı başvuru üzerine kendisinin bu işle görevlendirildiği belirttikten sonra raporunun sonuçlarını açıklamıştır. Pavli Efendi raporunda, Mekteb-i mezkûrenin akarının yarım kargir (taştan yapılı) iki odalı bir ev ile üç adet çürük barakadan ibaret olduğunu barakaların hiçbir şekilde tamir kabul etmeyecek derecede çürüdüklerini ifade etmiştir. Bununla birlikte mektep bahçesinde inşa edilmesi düşünülen nebatat bahçesinin de, okul

⁴³ BOA. Y.A.RES. 27/13. Vrk. 4/4. [17 R.ahir 1302/3 Şubat 1885, 23 K.sani 1300/4 Şubat 1885.].

⁴⁴ BOA. Y.A.RES. 27/13. Vrk. 8/1. [17 R.ahir 1302/3 Şubat 1885, 23 K.sani 1300/4 Şubat 1885.].

⁴⁵ Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye hakkında detaylı bilgiye ulaşmak için bk. Resul Babaoğlu, *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)*, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara 2017.

⁴⁶ BOA. MF.MKT. 215/23. Vrk.1. [21 Receb 1311/28 Ocak 1894].

⁴⁷ BOA. MF.MKT. 215/23. Vrk.2/1. [23 Receb 1311/30 Ocak 1894].

⁴⁸ BOA. MF.MKT. 215/23. Vrk.2/1. [19 Şubat 1309/3 Mart 1894].

meydanının ön tarafının Şehremini müdürlüğüne ait olmasından dolayı bu meydan üzerine hiçbir inşaatın yapılmasına müsaade edilmeyeceğini, müsaade edilse bile Şehremaneti müdürlüğü ile görüşülüp ona göre hareket edilmesi gerektiğine savunmuştur.⁴⁹

Pavli Efendi'nin raporunu değerlendiren Maliye nezareti, Pavli Efendi'nin raporu doğrultusunda karar almış ve Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye-i Şahane müdüriyetinin talebini reddetmiştir. Nezaret aldığı kararı mezkûr mektebin yetkililerine iletmesi için 26 Haziran'da mektubi kalemine sevk etmiştir.⁵⁰ Maarif nezareti mektubi kalemi de 2 Temmuz 1894'te nezaretin kararını Mekteb-i Tıbbiye-i Mülkiye müdüriyetine iletmiştir.⁵¹

8. Yıldız Nebatat ve Hayvanat Bahçesi

Yıldız nebatat ve hayvanat bahçesinin tam olarak ne zaman inşa edildiğine dair herhangi bir arşiv kaydına ulaşamadık. Ancak Yıldız nebatat ve hayvanat bahçesi ile alakalı elimizde önemli belgeler mevcuttur. Bahsi geçen bahçe ile alakalı belgeleri çalışmamızın ilgili yerlerinde kullanmaya çalıştık.

Yıldız Sarayındaki nebatat bahçesi ile ilgili elimizdeki ilk belge 19 Ağustos 1898 tarihlidir. Söz konusu belge, Yıldız nebatat bahçesine yapılacak muallim ataması ile alakalıdır. Söz konusu şifreli evraktan Yıldız'ın nebatat bahçesi için nebatat muallimi arayışında olduğu anlaşılmaktadır. Nitekim Ahmed Tevfik şifreli yazısında, padişahın emirlerini içeren telgrafnamenin eline geçtiğini ancak nebatat bahçesi için düşündükleri kişinin her ne kadar Afrika'da hayvanat ve haşiye araştırmak üzere seyahat edip hatta Berlin ilm-i nebatat heyeti tarafından kendisine diploma verilmiş olsa bile bu zatın işinin ehli olmadığını dile getirmiştir.⁵²

Yıldız Nebatat ve Hayvanat bahçesi için imparatorluğun en ücra köşelerinden hayvan ve bitki türlerinin getirildiği görülmektedir. Nitekim 5 Nisan 1903'te Yemen vali vekili Müşir Abdullah Paşa'nın Yıldız'a gönderdiği şifreli evrak bunu destekler mahiyettedir. Müşir Abdullah şifreli yazısında, saraydaki küçük kuşlar ile leyleklerden önemli bir kısmının iklim değişikliğinden ötürü telef olduğuna dair Mabeyn-i Hümayun başkâtipliğinin 24 Mart'ta gönderdiği telgraf ile haberdar olduğunu belirtmiştir. Müşir, padişahın emrini yerine getirip şereflemek için geceli gündüzlü çalışarak Yemen ve havalisindeki nadir hayvan ve bitki türlerini toplayıp neticesinin en kısa zamanda ileteceğini ifade etmiştir.⁵³ Bunun yanı sıra Osmanlı Devleti Yıldız saray bahçesini süslemek için Cava/Java Adası'ndaki Patavya nebatat bahçesinden o bölgeye has tohum ve ağaç getirmiştir. Cava/Java Adasından getirtilen bitkiler arasında Palmiye tohumu, Cava/java ağacı tohumu, Karaşesi ağacı tohumu, cibabi ala tohumu ve ala yapraklı cibabi ağacı tohumu bulunmaktaydı.⁵⁴ Bahçe süslemesine oldukça önem veren Osmanlı, ilgi duyduğu bitkileri uzak coğrafyadan temin etme arayışlarına devam etmiştir. Nitekim 1903 tarihli Yıldız'a ait vesikada, Yıldız Sarayı bahçesindeki leylekler dahil bazı kuşların

⁴⁹ BOA. MF.MKT. 215/23. Vrk.1/2. [25 Nisan 1310/7 Mayıs 1894].

⁵⁰ BOA. MF.MKT. 215/23. Vrk.1/2. [14 Haziran 1310/26 Haziran 1894].

⁵¹ BOA. MF.MKT. 215/23. Vrk.2/2. [20 Haziran 1310/2 Temmuz 1894].

⁵² BOA. Y.PRK.EŞA. 31/54. Vrk.1. [19 Ağustos 1898]

⁵³ BOA. Y.PRK.UM. 63/24. [8 M 1321/6 Nisan 1903].

⁵⁴ BOA. Y.PRK.MYD. 3/20. Vrk.2/1. [8 K.Evvel 1299/20 Aralık 1883].

iklimden dolayı telef ettiği ve bunların yerine Yemen’de bulunan nadir bitki ve hayvanların İstanbul’a getirilmesi yönünde birtakım girişimlerin olduğu belirtilmektedir.⁵⁵

9. Yıldız Nebatat ve Hayvanat Bahçesi ile Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyenin Gülhane’deki Bahçesinin İslahı ve Darülfünun Tıp Fakültesine Devir Talebi

Darülfünun-u Osmani Tıp Fakültesi Reisi Cemil Bey 24 Mayıs 1909’da Maarif Umumiye Nezaretine gönderdiği tezkerede, tıp eğitimi gören öğrencilerin Yıldız’da tesis edilmiş olan nebatat ve hayvanat bahçesinden oldukça istifade ettiklerinin aşikâr olduğunu ifade etmiştir. Bununla birlikte Cemil Bey, Yıldız’daki bahçeler ile vaktiyle Mekteb-i Tıbbiye-i Askeriyeye ait olan Gülhane’deki nebatat bahçesi gibi bahçeleri yeniden inşa etmenin bir hayli masrafa sebep olacağından bu bahçelerin, tıp fakültesinden oluşturulacak bir heyet tarafından denetlenerek ıslah edilmesi gerektiğini belirtmiştir. Ayrıca Cemil Bey, Yıldız’daki bahçelerin, idaresi ve mali denetimi Yıldız’a ait olmak üzere, tıp eğitimi gören öğrencilerin burada eğitim görmeleri için tıp fakültesine devri için Sadarettin, Gülhane nebatat bahçesinin de aynı fakülteye devredilmesi için Harbiye nezaretinden talepte bulunmuştur.⁵⁶ Maarif-i Umumiye nezareti, Dar-ül Fünun-u Osmani tıp fakültesi reisi Cemil Bey’in mezkûr bahçelerin ıslahı ve tıp eğitimi gören öğrencilerin istifadesi konusundaki talebini 1 Haziran 1909’da hem Harbiye nezaretine hem de Yıldız muhafaza idaresi başkanlığına iletmıştır.⁵⁷ Tıp fakültesi reisinin Gülhane’deki nebatat bahçesinin Tıp fakültesine devri konusundaki talebi Maarif nezareti ile Harbiye nezareti arasında yapılan uzun yazışmalar neticesinde Harbiye nezaretince reddedilmiştir. Nitekim Harbiye nezaretinden 24 Nisan 1910 tarihinde Maliye nezaretine gönderilen vesika bu konu ile alakadır. Söz konusu vesikada; Topkapı sarayı hümayunu içinde mevcut olup kaldırılan Tıbbiye-i askeriyeye ait nebatat bahçesinin Dar-ül fünun tıp fakültesi öğrencilerinin eğitimi için tıp fakültesine devri talebinin 26 Mart 1910 tarihli 156 numaralı tezkere ile kendilerine ulaştığı belirtilmiştir. Harbiye nezareti, zikredilen bahçenin içinde Gülhane merkez hastanesine ait ek binaların olduğu ve bu ek binaların bitişiğindeki arazinin ileride hastane için kullanılmasının düşünüldüğü ve zaten Gülhane bahçesi içinde nebatat bahçesi denilecek bir eserin kalmadığı gerekçeleriyle, talep edilen yerin Maarif nezaretine terkinin uygun olmayacağını ifade ederek fakültenin talebini reddetmiştir.⁵⁸

10. Nebatat ve Hayvanat İle İlgili Doküman Temini

Hariciye nezaretine ait 26 Ekim 1859 tarihli evrakta, hayvanat ve nebatata dair Paris’te mevcut olan cemiyet ile padişahın isteği üzerine iletişime geçilmiş ve cemiyet her ay yazıp yayımladığı evrakların tamamını beş özel cilt haline getirerek padişaha ulaştırmıştır. Söz konusu evrakta Londra sefirinin bahsi geçen kitap ciltlerini Katakı Bey’e gönderdiği belirtilmektedir. Katakı Bey’in de bu durumu anlatan bir tahrirat ile birlikte 5 ciltten oluşan evrakı kendilerine ulaştırdıkları bilgisine yer veren Hariciye, Paris nebatat

⁵⁵ BOA. Y.PRK.UM. 63/24. [8 M 1321/6 Nisan 1903].

⁵⁶ BOA. MF.MKT. 1125/12. Vrk.1. [11 Mayıs 1325/24 Mayıs 1909].

⁵⁷ BOA. MF.MKT. 1125/12. Vrk.2/2. [19 Mayıs 1325/1 Haziran 1909].

⁵⁸ BOA. MF.MKT. 1151/64. Vrk.1. [11 Nisan 1326/24 Nisan 1910].

ve hayvanat cemiyetine bu hassasiyetlerinden ötürü teşekkür etmek için padişahın izin istemiştir.⁵⁹

7 Kasım 1859 tarihinde Hariciyeden Maliye nezaretine gönderilen tezkerede, Hariciye nezareti için, Paris'ten büyük dolap ile haritanın 1400 frank verilip satın alındığı, mezkûr harita ile hayvanat ve nebatat ilmine dair Paris'ten alınan kitapların muhafazası için Amedi odasında dolapların yapıldığı ve bütün bunların 9410 kuruş tuttuğu bunun da Maliye nezaretince ödenmesi istenmiştir.⁶⁰

25 Ocak 1860 tarihinde Londra sefiri Katakı Bey Hariciye nezaretine gönderdiği yazıda, iklimi değiştirilen hayvanat ve nebatatın iklim uyuşmasını sağlamak için Paris'te teşekkül eden nebatat ve hayvanat cemiyetinin her ay düzenli olarak yayımladığı yazıları 5 özel cilt haline getirerek kendilerine göndermiş olduğu evrakları padişahın izniyle padişaha ulaştırmak üzere postaya verdiğini yazmıştır.⁶¹

a. Nebatat, Ziraat ve Baytarlık Eğitim İçin Kitap İhtiyacı

Sadarettin Ticaret ve Nafia nezaretlerine gönderilen 29 Temmuz 1906 tarihli tezkereden, ziraat ve baytarlık eğitimi kitaplar ile faydalı nebatatın usulü ziraatının nasıl yapılacağına açıklayan kitapçıkların tükendiği anlaşılmaktadır. Söz konusu tezkerede basımı tükenen kitapların yeniden basılması ve yeni baskılar için ihtiyaç duyulacak 8 bin kuruşun Orman, Maadin ve Ziraat nezaretince karşılanması yönünde talimat yer almaktadır.⁶²

11. Mekteb-i Tibbiye-i Şahane Nebatat ve Hayvanat Muallimleri

Çalışmamızın başında belirtildiği üzere, Osmanlı Devleti modern hayvanat ve botanik ilmine fevkalade önem vermişti. İstanbul'da modern botanik ve hayvanat bahçelerinin açılmasının yanı sıra Mekteb-i Tibbiye-i Şahane'de nebatat ve hayvanat dersleri de okutulmaktaydı. Mekteb-i Tibbiye kuruluşta altı sınıf olarak hesaplanmıştı. Birinci sınıfta Fransızca alfabe, gramer ve kompozisyon, ikinci sınıfta Fransızca alfabe, telemak, coğrafya, aritmetik ve resim, üçüncü sınıfta fizik, kimya ve botanik, dördüncü sınıfta anatomi, zooloji ve organlar, beşinci sınıfta tıp bilgileri, iç ve dış hastalıklar, doğum, sağlık ve koruma, altıncı sınıfta iç ve dış hastalıklar ve cerrahlık dersleri okutulmaktaydı. Ayrıca mektebin birinci sınıf derslerine Akif Bey ve Mösyö Rue, ikinci sınıf derslerine İnios ve Gaspar Efendiler, Üçüncü sınıf derslerine Derviş Paşa, Kalia ve Salih Efendiler, dördüncü sınıf derslerine Spitzer, Konstantin ve Stefan Efendiler, beşinci sınıf derslerine Serandrn, Konstantin Kara Todori Beyler ve Stefan Efendi ve son olarak altıncı sınıf derslerine Bernard ve Konstantin Kara Todori Bey girmektedir.⁶³ Tanzimat ile birlikte Osmanlı eğitim kurumları modern bir dönüşüm yaşamıştır. Devlet, medrese-mektep çekişmesinde tavrını mektepten yana almış ve böylelikle medrese kabuğuna çekilmek

⁵⁹ BOA. İ.HR. 171/9319. Vrk.2/1. [29 R.evvel 1276/26 Ekim 1859].

⁶⁰ BOA. HR.MKT. 312/56. Vrk.1. [11 R 1276/7 Kasım 1859].

⁶¹ BOA. İ.HR. 171/9319. Vrk.1/1. [2 Recep 1276/25 Ocak 1860].

⁶² BOA. BEO. 2882/216112. Vrk.1/1. [7 C 1324/29 Temmuz 1906].

⁶³ Hülya Öztürk, *Mekteb-i Tibbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir 2009, s.28.

durumunda kalmıştır.⁶⁴ Osmanlı devlet salnameleri taranarak, söz konusu mektepte nebatat ve hayvanat eğitimi veren muallimler tespit edilmiş ve aşağıdaki tabloda kronolojiye uygun şekilde listelenmiştir.

Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Nebatat ve Hayvanat Muallimleri							
Sıra no	Tarih	İlm-i nebatat muallimi	Rütbe ve derecesi	Madalyası	İlmi hayvanat muallimi	Rütbe ve derecesi	Madalyası
11	1870 ⁶⁵	Kaliga Efendi	Miralay	-	Pavlaki Bey	Miralay	-
22	1871 ⁶⁶	//	Kaymakam/5		//	Miralay/4.	
33	1872 ⁶⁷	//	Kaymakam/4		//	Miralay/4	
44	1873 ⁶⁸	//	-				
55	1874 ⁶⁹	Ali Bey	Binbaşı/4		Refet Bey	Miralay/3	
66	1877 ⁷⁰	Kaliga Efendi	Miralay/4				
77	1878 ⁷¹	Ali Bey	Kaymakam/3		Hüseyin Remzi Bey	Kaymakam/4	
88	1879 ⁷²	//	//		//	Kaymakam/3	
99	1880 ⁷³	//	//		//	Kaymakam/4	
110	1881 ⁷⁴	//	//		Hüseyin Remzi Bey	Kaymakam/4	
111	1882 ⁷⁵	//	//		//	//	
112	1883 ⁷⁶	//	//		//	Kaymakam-3/4	
113	1884 ⁷⁷	//	Kaymakam-3/4		//	//	
114	1885 ⁷⁸	//	Miralay-4/3		Hüseyin Remzi Bey ⁷⁹	//	
115	1886 ⁸⁰	//	//	İmtiyaz	// ⁸¹	Kaymakam-4/3	İmtiyaz
116	1887 ⁸²	//	//	İmtiyaz	-	-	-

⁶⁴ İbrahim Caner Türk, “Osmanlı Devleti’nde Öğretim Yöntemlerinin Gelişimi”, *Kafkas Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, S. 3, Bahar 2009, s.270.

⁶⁵ Salname-i Umumi, Dersaadet 1287/1870, 25. Sene, s.130.

⁶⁶ Salname-i Umumi, Dersaadet 1288/1871, 26. Sene, s.128.

⁶⁷ Salname-i Umumi, Dersaadet 1289/1872, 27. Sene, s.138.

⁶⁸ Salname-i Umumi, Dersaadet 1290/1873, 28. Sene, s.123.

⁶⁹ Salname-i Umumi, Dersaadet 1291/1874, 29. Sene, s.125.

⁷⁰ Salname-i Umumi, Halil İhsan Matbaası, Dersaadet 1294/1877, 32. Sene, s.359.

⁷¹ Salname-i Umumi, Dersaadet 1295/1878, 33. Sene, s.233.

⁷² Salname-i Umumi, İstanbul 1296/1879, 34. Sene, s.116.

⁷³ Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1297/1880, 35. Sene, s.319.

⁷⁴ Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1298/1881, 36. Sene, s.186.

⁷⁵ Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1299/1882, 37. Sene, s.256.

⁷⁶ Salname-i Umumi, Ebu’l Ziya Matbaası, Kostantiniyye, 1299/1883, 38. Sene, s.190.

⁷⁷ Salname-i Umumi, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet 1301/1884, 39. Sene, s.286.

⁷⁸ Salname-i Umumi, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet 1302/1885, 40. Sene, s.312.

⁷⁹ Salname-i Umumi, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet, 1302/1885, 40. Sene, s.311.

⁸⁰ Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1303/1886, 41. Sene, s.249-251.

⁸¹ Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1303/1886, 41. Sene, s.250-251.

⁸² Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1304/1887, 42. Sene, s.202.

118	1888	// ⁸³	Miralay-4/3	İmtiyaz	Hüseyin Remzi Bey ⁸⁴	Kaymakam-3/3	Gümüş
119	1890 ⁸⁵	-	-	-	//	Miralay/4	Gümüş
20	1891 ⁸⁶	-	-	-	//	Miralay-3/3	Gümüş
121	1892 ⁸⁷	-	-	-	//	//	Sanayi'
222	1893 ⁸⁸	-	-	-	//	//	Gümüş
223	1894 ⁸⁹	-	-	-	//	Miralay-2/3	Sanayi- nefise
224	1895 ⁹⁰	-	-	-	Hüseyin Remzi Bey	//	Sanayi-i nefise
225	1896 ⁹¹	-	-	-	//	//	//
226	1898	Hacı Ali Paşa ⁹²	Mirliva-2/3	Gümüş	Hulusi Raşid Efendi ⁹³	Sol kolağası	Sanayi/ iftihar
227	1899	// ⁹⁴	//	//	// ⁹⁵	//	//
228	1900 ⁹⁶	Hacı Ali Paşa	Mirliva-2/3	Gümüş	-	-	-
329	1901 ⁹⁷	//	Mirliva-2/2	Gümüş ımtiyaz- iftihar	-	-	-
330	1902 ⁹⁸	//	//	//	-	-	-
331	1903 ⁹⁹	//	Mirliva-2/2	Altın liyakat- sanayi- iftihar	-	-	-
332	1904 ¹⁰⁰	//	//	Altın/güğü m ımtiyaz/gü müş liyakat	-	-	-

⁸³ Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1305/1888, 43. Sene, s.179.

⁸⁴ Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1305/1888, 43. Sene, s.179.

⁸⁵ Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1307/1890 tarihli, 45. Sene, s.247. Ayrıca 1890 senesinde Mekteb-i Tıbbiye-I Şahane'de 4 eczacı öğrenci 302 kişi de doktor öğrenci eğitim görmekteydi. (s.250).

⁸⁶ Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1308/1891, 46. Sene, s.244.

⁸⁷ Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1309/1892, 47. Sene, s.262.

⁸⁸ Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1311/1893, 49. Sene, s.281.

⁸⁹ Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1312/1894, 50. Sene, s.291.

⁹⁰ Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1313/1895, 51. Sene, s.297.

⁹¹ Salname-i Umumi, Dersaadet 1314/1896 tarihli, 52. Sene, s.303.

⁹² Salname-i Umumi, Alem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekası ve Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1316/1898, 54. Sene, s.216.

⁹³ Salname-i Umumi, Alem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekası ve Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1316/1898, 54. Sene, s.216.

⁹⁴ Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dar'ul Hilafet'ül Aliye 1317/1899, 55. Sene, s.237.

⁹⁵ Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dar'ul Hilafet'ül Aliye 1317/1899, 55. Sene, s.238.

⁹⁶ Salname-i Umumi, Mahmud Bey ve Serviçin Matbaaları, Dar'ul Hilafet'ül Aliye 1318/1900, 56. Sene, s.255.

⁹⁷ Salname-i Umumi, Tahir Bey Matbaası, Dar'ul Hilafet'ül Aliye, 1319/1901, 57. Sene, s.272.

⁹⁸ Salname-i Umumi, Dar'ul Matbaa-i Amire, Dersaadet 1320/1902, 58. Sene, s.274.

⁹⁹ Salname-i Umumi, Alem Matbaası, Dersaadet 1321/1903, 59. Sene, s.300.

¹⁰⁰ Salname-i Umumi, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, Dersaadet 1322/1904. 60. Sene, s.316.

333	1905 ¹⁰¹	//	//	Altın/güğü m imtiyaz/gü müş liyakat	-	-	-
334	1906 ¹⁰²			//	-	-	-
335	1907 ¹⁰³	//	//	Mirliva			

¹⁰¹ Salname-i Umumi, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet 1323/1905 tarihli, 61. Sene, s.346.

¹⁰² Salname-i Umumi, Takvim-i Evkaf ve Şuhur, Dersaadet 1325/1906. 62. Sene, s.370.

¹⁰³ Salname-i Umumi Ahmed İhsan Matbaası, Dersaadet 1325-1907. 63. Sene, s.368.

Sonuç

Sonuç olarak, Osmanlı Devleti iktisadi, askeri ve siyasi yönden en zayıf olduğu dönemlerde dahi Avrupa'daki bilimsel gelişmelere kayıtsız kalmamış ve buradaki gelişmeleri yakinen takip ederek ülkesinde uygulanması mümkün olan konuları örnek alarak uygulamaya çalışmıştır. Nitekim modern botanik ve hayvanat bahçelerinin tesisi, okullarda hayvanat ve botanik eğitiminin verilmeye başlanması bunun ikna edici örnekleridir. Gerek İslam kültüründe olan ve gerek Orta Asya'dan kalan hayvan ve bitki sevgisi, Osmanlıya miras olarak kalmıştı. Osmanlı Devleti'nin bu mirası daha da zenginleştirdiği inkâr edilmez bir gerçektir. Nitekim Osmanlı Devleti'nin göçmen kuşlar ve yerli hayvanlar için kurduğu vakıflar ve yaptığı barınaklar ile saray ve köşkler başta olmak üzere hemen her evin bahçesinde yetiştirdiği bitkiler bunun en açık örnekleridir.

Osmanlı Devleti, XIX. yüzyılda Avrupa'da botanik ve hayvanat ilminde meydana gelen gelişmelere kayıtsız kalmayarak modern botanik ve hayvanat bahçeleri inşa etmek üzere harekete geçmişti. Bu amaçla Osmanlı devlet erkânı ilk olarak Nişantaşı'nda modern bir botanik ve hayvanat bahçesi tesisi için girişimlerde bulunmuştu. Bunu sağlamak adına öncelikle uygun bir arazi tahsis etmiş ve sonrasında söz konusu bahçe için proje çizip bütçe planı çıkarmıştı. Hiçbir ayrıntının göz ardı edilmediği bu projenin uygulanması bilinmeyen sebeplerden ötürü mümkün olmamıştı. Bununla beraber Osmanlı Devleti başlangıçta İstanbul'da daha sonra Anadolu'nun her bir tarafındaki mekteplerin eğitim müfredatına hayvanat ve botanik derslerini eklemişti. Bu dersleri vermek üzere muallim ataması yapan Osmanlı Devleti, ayrıca bu dersler ile alakalı kitapları da Avrupa'dan getirtmişti.

Kaynaklar
Arşiv Belgeleri
Devlet Salnameleri

- Salname-i Umumi, Dersaadet 1287/1870.
 Salname-i Umumi, Dersaadet 1288/1871.
 Salname-i Umumi, Dersaadet 1289/1872.
 Salname-i Umumi, Dersaadet 1290/1873.
 Salname-i Umumi, Dersaadet 1291/1874.
 Salname-i Umumi, Halil İhsan Matbaası, Dersaadet 1294/1877.
 Salname-i Umumi, Dersaadet 1295/1878.
 Salname-i Umumi, İstanbul 1296/1879.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, İstanbul 1297/1880.
 Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1298/1881.
 Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet 1299/1882.
 Salname-i Umumi, Ebu'l Ziya Matbaası, Kostantiniyye, 1299/1883.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet 1301/1884.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet 1302/1885.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Osmaniyye, Dersaadet, 1302/1885.
 Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1303/1886.
 Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1304/1887.
 Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1305/1888.
 Salname-i Umumi, Mahmud Bey Matbaası, Dersaadet, 1305/1888.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1307/1890.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1308/1891.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1309/1892.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1311/1893.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1312/1894.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dersaadet 1313/1895.
 Salname-i Umumi, Dersaadet 1314/1896.
 Salname-i Umumi, Alem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekası ve Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1316/1898.
 Salname-i Umumi, Alem Matbaası-Ahmed İhsan ve Şürekası ve Mahmud Bey Matbaası, İstanbul 1316/1898.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dar'ul Hilafet'ül Aliye 1317/1899.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Amire, Dar'ul Hilafet'ül Aliye 1317/1899.
 Salname-i Umumi, Mahmud Bey ve Serviçin Matbaaları, Dar'ul Hilafet'ül Aliye 1318/1900.
 Salname-i Umumi, Tahir Bey Matbaası, Dar'ul Hilafet'ül Aliye, 1319/1901.
 Salname-i Umumi, Dar'ul Matbaa-i Amire, Dersaadet 1320/1902.
 Salname-i Umumi, Alem Matbaası, Dersaadet 1321/1903.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Ahmed İhsan ve Şürekası, Dersaadet 1322/1904.
 Salname-i Umumi, Matbaa-i Ahmed İhsan, Dersaadet 1323/1905.
 Salname-i Umumi, Takvim-i Evkaf ve Şuhur, Dersaadet 1325/1906.
 Salname-i Umumi Ahmed İhsan Matbaası, Dersaadet 1325-1907.

Arşiv Vesikaları

- BOA. A.MKT. (*Bab-ı Asafl Mektubi Kalemi*), 49/22.
BOA. A.MKT.MHM. (*Sadaret Mektubi Mühimme Kalemi Evrakı*), 351/33.
BOA. A.MKT.MHM. 353/79.
BOA. A.MKT.MHM. 357/27.
BOA. A.MKT.MHM. 371/90.
BOA. A.MKT.MHM. 369/19.
BOA. A.MKT.MHM. 371/90.
BOA. A.MKT.MHM. 376/45.
BOA. A.MKT.MHM. 378/93.
BOA. A.MKT.MHM. 379/64.
BOA. A.MKT.MHM. 472/15.
BOA. A.MKT.MHM. 450/88.
BOA. A.MKT.MHM. 24/39.
BOA. A.MKT.UM. (*Sadaret Mektubi Kalemi Umum Vilayat Evrakı*), 227/65.
BOA. A.MKT.UM. 227/65.
BOA. MV. (*Meclis-i Vükela Mazbataları*), 259/128.
BOA. BEO. (*Bab-ı Ali Evrak Odası*), 4536/340163.
BOA. BEO. 3141/255986.
BOA. BEO. 3414/255986.
BOA. BEO. 3414/255986.
BOA. BEO. 2882/216112.
BOA. HR.MKT. (*Hariciye Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı*), 312/56.
BOA. HR.TO. (*Hariciye Nezareti Tercüme Odası Evrakı*), 76/60.
BOA. HR.TO. 76/60.
BOA. İ.DH. (*İrade Dahiliye*), 1250/98056.
BOA. İ.DH. 938/74298.
BOA. İ.DUİT. (*İrade Dosya Usulü*), 56/1.
BOA. İ.HR. (*İrade Hariciye*), 171/9319.
BOA. İ.HR. 171/9319.
BOA. İ.TAL. (*İrade Taltifat*), 177/51.
BOA. İ.TAL. 177/51.
BOA. MF.MKT. (*Maarif Nezareti Mektubi Kalemi Evrakı*), 623/57.
BOA. MF.MKT. 1198/52.
BOA. MF.MKT. 623/57.
BOA. MF.MKT. 215/23.
BOA. MF.MKT. 215/23.
BOA. MF.MKT. 215/23.
BOA. MF.MKT. 215/23.
BOA. MF.MKT. 215/23.
BOA. MF.MKT. 215/23.
BOA. MF.MKT. 1125/12.
BOA. MF.MKT. 1125/12.
BOA. MF.MKT. 1151/64.

- BOA. Y.A.RES. (Yıldız Sadaret Resmi Maruzat Evrakı), 27/13. Vrk. 2/2.
 BOA. Y.A.RES. 27/13. Vrk. 2/3.
 BOA. Y.A.RES. 27/13. Vrk. 4/4.
 BOA. Y.A.RES. 27/13. Vrk. 8/1.
 BOA. Y.MTV. (Yıldız Mütenevvi Maruzat Evrakı), 287/128. Vrk.1.
 BOA. Y.MTV. 294/31.
 BOA. Y.PRK.EŞA. (Yıldız Perakende Evrakı Elçilik Şehbenderlik ve Ateşemiliterlik), 31/54.
 BOA. Y.PRK.MYD. 3/20. Vrk.2/1. [8 K.Evvel 1299/20 Aralık 1883].
 BOA. Y.PRK.UM. (Yıldız Perakende Evrakı Umumi), 63/24.
 BOA. Y.PRK.UM. 63/24. [8 M 1321/6 Nisan 1903].

Araştırma ve İnceleme Eserleri

- Akyıldız, Ali. (2013). “Yûsuf İzzeddin Efendi”, *TDVİA*, C.44. İstanbul, 13-16.
- Atasoy, Nurhan. (2002). *Hasbahçe: Osmanlı Kültüründe Bahçe ve Çiçek*, İstanbul: Koç Kültür ve Sanat Tanıtım Yayınları.
- Babaoğlu, Resul. (2017). *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Mekteb-i Mülkiye (1859-1960)*, Ankara: Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Enstitüsü, Basılmamış Doktora Tezi.
- Baytop, Asuman. (2003). *Türkiye'de Botanik Tarihi Araştırmaları*, Ankara: TÜBİTAK Yay.
- Engin, Vahdettin. (1993). *Rumeli Demiryolları*, İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Engin, Vahdettin. (2008). “Rumeli Demiryolları”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 35, 235-237.
- Erdoğan, Muzaffer. (1958). “Osmanlı Devrinde İstanbul Bahçeleri”, *Vakıflar Dergisi*, 4, 149-182.
- Günergun, Feza. (2006) “Türkiye’de Hayvanat Bahçeleri Tarihine Giriş”, *I. Ulusal Veteriner Hekimliği Tarihi ve Mesleki Etik Sempozyumu Bildirileri. Prof. Dr. Ferruh Dinçer'in 70. Yaşı Anısına*, (ed. Abdullah Özen), Elazığ, 185-218.
- Günergun, Feza. (2009). “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane'nin 1870'li Yılların Başındaki Doğa Tarihi Koleksiyonu”, *Osmanlı Bilim Araştırmaları Dergisi*, XI/1-2, 337-344.
- Öztürk, Hülya. (2009). *Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye-i Şahane ve Kurucusu Charles Ambroise Bernard*, Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Eskişehir.
- Parlak, Zehra-Kayakurdu, Ayşe. (2016). *Osmanlı Belgelerinde Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane*, (Ed. Ahmet Zeki İzgöer), İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları.
- Sarıaslan, Ümit. (2007). *Cumhuriyet Treninden Tanzimat Trenine-Pamukova Dosyası*, Ankara: Kritik Yayınevi.
- Terzioğlu, Arslan-Lucius, Erwin. (1993). *Mekteb-i Tıbbiye-I Şahane ve Bizde Modern Tıp Eğitiminin Gelişmesine Katkıları (Kuruluşunun 150. Yıldönümü Anısına 18 Eylül 1989'da Yapılan Sempozyuma Sunulan Bildiriler)*, İstanbul: Arkeoloji ve Sanat Yay.
- Türk, İbrahim Caner. (Bahar 2009). “Osmanlı Devleti'nde Öğretim Yöntemlerinin Gelişimi”, *Kafkas Üniv. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, 267-291.
- Ülman, Yeşim Işıl. (2017). *Galatasaray Tıbbiyesi: Tıbbiye'de Modernleşmenin Başlangıcı*, (Ed. Fahri Aral), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları.
- Yıldırım, Nuran. (1998). “Mekteb-i Tıbbiye-i Şahane Dışında Askeri Eczacılık Öğretimi”, *Yeni Tıp Tarihi Araştırmaları Dergisi*, 4, 93-104.